

NECMÜDDİN DAYE VE TASAVVUFİ TEFSİRİ

Yrd. Doç. Dr. Mehmet OKUYAN

Bu araştırmamızda Hicri VI. asrın sonu ile VII. asrın ilk yarısında yaşayan, ömrünün büyük bölümünü Anadolu topraklarında geçiren ve işârî tefsirler arasında oldukça önemli yeri olan "Bahru'l- Hakâk" adlı meşhur bir de tefsir kaleme alan NECMUDDİN DAYE'yi ve adı geçen tefsirini kısa başlıklar altında tanıtmak istiyoruz.

1. Hayatı:

Asıl adı Abdullah İbn Muhammed İbn Şâhâvar el- Esedî er- Râzî (573-654/1177-1256)'dir.

Müfessirimiz, Hâzırın bölgesinin meşhur şehirlerinden olan Rey'lidir ve Kübrâ'nın talebesidir. Kaynaklarda doğum tarihiyle ilgili kesin bir tarihe rastlamamaktayız. Bazı kaynaklar doğum tarihiyle ilgili bilgi vermezken, bazıları da birbirleriyle çelişik bilgiler vermektedir.

Meselâ, "Mirsâdü'l- İbâd"ı baskıya hazırlayan Riyâhî'ye göre Dâye, 573/1177'de doğmuştur¹. Bu fikri benimseyen bazı yazarlar olmakla birlikte² bazıları da O'nun 564/1168'de doğduğunu ifade etmişlerdir³.

Ancak Dâye, en önemli eseri olan tefsirinde şunları belirtmiştir: "Hakk aşağı olarak çeşitli beldelere ilim öğrenmek için gittim. Bu

1 Riyâhî, Muhammed Emin, Mirsâdü'l- İbâd, Mukaddime, Tahran, 1933, s.17; Dâye'nin hayatı için bkz: Safâ, Zebihullâh, Târih-i Edebiyât-ı Der İrân, Tahran, 1946, I. 168; II. 1190; Behâr, Muhammed Takî, Sübk-i Şinâsî, İrân, ts. III. 20; Hüseyinî, Tezkire, İrân, ts, s. 342; Azerbeydelî, Lutufali, Ateşgede-i Azer, İrân, 1918, s. 215; Nevâlî, Mir Nizâmüddîn Alişir, Mecâlisu'n- Nefâis, Ya. Haz: Ali Aşğar Hikmet, Tahran, 1905, s. 320; Nefisî, Sa'îd, Târih-i Nazm ve Nesr Der İrân ve Der Zebân-ı Fârisî, İrân, ts, I. 140; İkbâl, Abbâs, Târih-i Mufassal İrân, Tahran, 1894, I. 499; Zehebî, et- Tefsir ve'l- Müfessirin, II. 393; Kehhale, Ömer Rıza, Mu'cemu'l- Müellifin Beyrut, ts, VI. 122; Sâmî, Şemsettin, Kâmûsu'l- A'lâm, İstanbul, 1898, VI. 4567; Köprülü, Fuat, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, s. 202'de 26. dipnot; İsmail Paşa, Hediyyetü'l- 'Arifin Esmâu'l- Müellifin ve Asâru'l- Musannifin, İstanbul, 1951, I. 461; Cooper, John, "Mirsâdü'l-İbâd", Journal of The Royal Asiatic Society, London, 1984, sayı. 1, s. 145; Brockelmann, GAL, I. 583; SUPP., I. 803-804; Ancak Tebrîzî Dâye'nin doğum yerinin Tahran olduğunu ifade etmiştir ki bu bilgi hatalıdır. Bilgi için bkz: Tebrîzî, Muhammed Ali, Reyhânetü'l- Edeb fi Terâcumü'l- Ma'rûfin bi'l- Künyeti evi'l- Lakab, İrân, 1912, III. 169.

2 Cooper, a. g. mk., s. 145.

3 Kehhale, Ömer Rıza, Mu'cemu'l- Müellifin, VI. 122; Brockelmann, S., I. 803.

gidişlerimin ilki 599/1202 yılında olmuştu ve ben o zaman 27 yaşındaydım⁴. O'nun bu ifadesinden açıkça anlaşılıyor ki doğum tarihi 573/1177'dir.

Dâye, ilim öğrenmek için 599/1202'da memleketi olan Rey'den yola çıktığını, Şam'a, Mısır'ın uzak beldelerine, Hicaz toprağına, Medine'ye gittiğini, sonra Bağdat'a döndüğünü, bir müddet burada kaldığını, oradan Horasan ve Harizm'e geçtiğini, burada yıllarca kaldığını, sonra yeniden Irak'a dönüp şehirlerini dolaştığını, Azerbaycan'a geçip beldelerini gezdiğini, ardından özellikle tefsir ve hadis dersleri almak için tekrar Horasan'a gittiğini, burada bir müddet kaldıktan sonra Hicaz'a gidip geldiğini, kafir Tatarlar'ın hücumuna kadar Irak'ta kaldığını, bu esnada tarihin 617/1220 olduğunu, bu saldırıdan sonra Erbil, Musul ve Diyarbakır'a geçip Rum(Anadolu) diyarına gittiğini ve bir müddet (yaklaşık 35 yıl) burada ikamet ettiğini belirtmiştir⁵.

Dâye, Moğol istilasından kaçıp Anadolu'ya sığındığında, Suhreverdi ve Bağdat halifesi Nâsır'ın elçilik görevinde bulunuyordu (618/1221). Suhreverdi, halifeden aldığı mesajı Konya Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubâd'a götürürken Malatya'da Dâye'ye rastlamış, Dâye kendisine saygı göstermiş, Mirsâd adlı eserini ona vermiş, Suhreverdi de onu Keykubâd'a takdim etmiştir⁶. Bu buluşmada Suhreverdi Dâye'ye şunları söylemiştir: "Her ne kadar padişahlara yaklaşmak doğru değilse de bu genç, dindar, ilimden tam nasibi olan, tasavvuf mensublarına da bağlı bulunan bu Sultan'ın himayesine gir; Anadolu halkına faydalı ol⁷."

Dâye, Anadolu'da bulunduğu süre içerisinde Kayseri, Sivas ve Konya'ya da uğramıştır. Hatta Mirsâd adlı eserini Sivas'ta tamamlamıştır⁸.

Konya'ya uğradığında Mevlânâ ve Konevi ile görüşmüştür⁹. Rivayete göre bu görüşmede üçü bir meclisde iken akşam namazı vakti gelmiş, imamlığı Dâye yapmış, iki rekatta da "kâfirûn" süresini okuyunca

4 Dâye, Bahru'l- Hakâik, Sül. Ktp. Hasan Hüsnü Paşa Kit. No: 37, vr. 4a.

5 Dâye, Bahru'l- Hakâik, Hasan Hüsnü Paşa Kit., No:37, vr. 4a. Yaptığı seyahatlar için bkz: Cooper, a.g.mk., s. 145; Behâr, a.g.e., s. 20; Safâ, a.g.e., II. 1190-1191.

6 Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1984, s. 330; Safâ, a.g.e., II. 1191; Behâr, a.g.e., s. 20; Riyâhî, Mirsâdu'l- 'İbâd, Mukaddime, s. 25; Cooper, a.g.m.k., s. 145.

7 Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 392.

8 Ateş, Süleyman, Üç Müfessir Bir Tefsir, A.Ü.İ.F.D. Ankara, 1970, sayı. XVIII. s. 90; Behâr, a.g.e., s.200; Nefîsî, a.g.e., I. 141; Riyâhî, Mirsâdu'l- 'İbâd, Mukaddime, s.27.

9 Behâr, a.g.e., s.20; Safâ, a.g.e., II. 1192; Riyâhî, a.g.e., s.27; Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, s. 202'de 26. dipnot; Zehebî, et- Tefsir ve'l- Müfessirûn, II. 393(Zehebî, Dâye'nin sadece Konevi ile karşılaştığını söylüyor); Abdurrahman Şah Veli, el- Hayâtu'l- İctimâ'iyye inde Necmiddîn er- Râzî, ed- Dirâsâtu'l- İslâmiyye, 1971, sayı. VI. Not: 4, s. 87.

Mevlânâ, Konevî'ye: "Zâhir edur ki birini sizin için, birini de bizim için okudu" diyerek şaka yapmıştır¹⁰.

Dâye, Rey'den uzaklaşmasının nedenlerinden olan Moğol istilası hakkında: "Türkistan'dan Suriye'ye kadar yaptıkları tahrip ve kıtali anlatmak mümkün müdür? Sadece doğduğum Rey şehrinde 70.000 kişi öldürüldü ve diğerleri de götürüldü¹¹" derken Anadolu'da kendisine sığındığı Selçuklular ve Alaeddin Keykubâd hakkında övgülerde bulunmuştur.

Dâye, Anadolu'da kaldığı uzun müddetten sonra yeniden Ermenistan yoluyla geri döndüğünü, bölge beldelerini gezdiğini, bir müddet burarlarda kalıp Azerbaycan'a döndüğünü, Tiflis'in fethinden sonra Tiflis'e geldiğini, Arrân, Azerbaycan, Irak, İran, Huzistan ve diğer Arap ve Acem şehirlerini dolaştığını, bu şehirlerin pek çoğunda zamanın önderi olan şeyhler bulduğunu, bunların kerâmet sahibi, zâhid- âbid, seyr sahibi, müttaki âlimler olduğunu, kendilerini ziyaret edip onlardan faydalandığını ifade etmiştir¹².

Anadolu ve diğer bölgelerdeki hayatının ve seferlerinin ardından çileli geçen ömrünün son kısmını Bağdat'da geçirmiş, 36 yıl kaldığı Anadolu topraklarından ayrılp 654/1256 yılında Bağdat'da vefat etmiştir¹³. Kabri Şinüziye kabristanında Cüneyd-i Bağdâdî ile Seri es- Sakatî'nin mezarlarının yanında bulunmaktadır¹⁴.

Zehebî, O'nun; Cengizhan ile yapılan savaşta şehit edildiği şeklinde bir rivayetin de bulunduğunu belirtmiştir¹⁵. Ancak bu görüş bir yanlığdan ibarettir. Cengiz istilasında şehit edilen Dâye değil, hocası Kübrâ'dır. İsim benzerliği bu karışıklığa neden olmuş olabilir.

Aynı şekilde Abbas İkbâl ve Muhammed Takiy Behâr, Dâye'nin ölüm tarihini 645/1247 olarak verirken¹⁶, Abdülbakî Gölpinarlı O'nun

10 Hüseyinî, a.g.e., s.342; Tebrîzî, a.g.e., IV. 169; Ateş, Üç Müfessir Bir Tefsir, s.89; Şîrâzî, Muhammed Ma'sûm, Tarâku'l- Hakâik, Thk: Muhammed Ca'fer Mahcûb, Tahran, 1920-1926, III. 341-342.

11 Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk- İslâm Medeniyeti, s. 491; Dâye, Mirsâdu'l- 'İbâd, s.17.

12 Dâye, Bahru'l- Hakhak, Hasan Hüsnü Paşa, No:37, vr. 4b.

13 Nefîsî, a.g.e., I. 141; Riyâhî, a.g.e., Mukaddime, s.31; Kahhale, a.g.e., VI. 122; Safâ, a.g.e., II. 1192; Tebrîzî, a.g.e., IV. 169; Cooper, a.g.m.k., s. 145; Shpall, William, "A not on Najm al- Dîn al- Râzî And The Bahr al- Haqâ'iq, Follia Orientalia, 1981-1984, sayı. XXII, s.73.

14 Zehebî, et- Tefsir ve'l- Müfessirûn, II. 393; Tebrîzî, a.g.e., IV. 169; Safâ, a.g.e., II. 1192; Şîrâzî, a.g.e., s. 342. Sâmi ve Tebrîzî, onun mezarının sadece Cüneyd - i Bağdâdî'nin yanında olduğunu belirtmişlerdir.

15 Zehebî, et- Tefsir ve'l- Müfessirûn, II. 393.

16 İkbâl, a.g.e., I. 500; Behâr, a.g.e., III. 20.

736/1335'de öldüğünü belirtmiştir¹⁷. Kazvinî de Dâye'nin mezarının Konya'da bulunduğunu belirtilmiştir¹⁸. Ancak bu son bilgiler diğer kaynaklarca doğrulanmamaktadır.

Necmüddîn Dâye, doğduğu şehir olan Rey'den ayrılma sebebinin ilim öğrenmek olduğunu açıkça belirtmiş¹⁹, kendilerinden çeşitli sahalar da ilim öğrendiği hocalarından bazılarının adını vermiş²⁰, bazıları hakkında ise bilgi vermemiştir. Moğol istilasında ailesi Rey'de öldürüldüğü halde Dâye, şehrine dönememiş, çeşitli sıkıntılarla hocalardan faydalanmaya devam etmiştir²¹.

Şimdi eserlerinde adları ve hayatlarıyla ilgili kısa bilgiler verdiği hocalarının isimlerini sıralamak istiyoruz:

1. Ebu Bekir Şâzânî (581/1185).
2. Şeyh Ali Bûnânî (601 /1204),
3. Ebu Said Şeref İbn el- Müeyyed Ebu'l -Feth el- Bağdâdî (606/1209).
4. Ebu'l- Cennâb Ahmed İbn Ömer İbn Muhammed İbn Abdillâh el- Hivakî (Necmuddin Kübra) (618/ 1221).
5. Ebu Muhammed Mahmud İbn Hazâdâd İbn Ebî Bekir el-İrâkî (620 / 1223).
6. Ebu Hafs Ömer İbn Muhammed es- Suhreverdî (632/1234).

II. Eserleri:

Müfessirimiz, yaşadığı dönemin istikrarsızlığının bir sonucu olarak, sürekli seyahat etmiş, sabit bir yerde kalmamıştır. Moğol istilası nedeniyle memleketinden ayrılmış pekçok ülkeye gitmiş, oralarda çeşitli hocalardan dersler almıştır. Hayatı boyunca genellikle ilim tahsiliyle meşgul olduğu için gerek talebe yetiştirme, gerekse fazla sayıda eser yazmaya yönelmemiştir. Kaynaklardan edinebildiğimiz bilgilere göre onun az sayıda olan eserleri, hep tasavvufu ilgilidir. Zaten kendisi, hocalarının etkisinde kalarak tasavvufi eserler yazmaya yönelmiştir.

Meşhur tasavvufi eseri olan Mirsâdü'l- İbâd'ı Kayseri'de yazmaya başlayıp, Sivas'ta bitirmiş, Malatya'da karşılaştığı Suhreverdî vasıtasıyla da eser Sultan Aladdîn Keykubâd'a sunulmuştur²². Dâye'nin Malatya'da bulunduğu yıllar 618/1221'e rastladığı için, eser yazmaya bu tarihten önce başladığı söylenebilir.

17 Gölpınarlı, Abdülbaki, Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik, İstanbul, 1953, s. 81.

18 Kazvinî, Hamdullah İbn ebî Bekr İbn Ahmed İbn Hasr, Târih-i Güzîde, Tahran, 1944, s. 671.

19 Dâye, Bahru'l- Hakâuk, Hasan Hüsnü Paşa, vr. 4a.

20 Dâye, Bahru'l- Hakâuk, Hasan Hüsnü Paşa, vr. 4ab.

21 Nefisî, a.g.e., I. 141; Behâr, a.g.e., III. 20; Safâ, a.g.e., II. 1190.

22 Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, s. 330; Safâ, a.g.e., II. 119; Behâr, a.g.e., s.20.

647/1249'da ilk cildini bitirdiği Bahrü'l- Hakâk adlı tefsiri ise onun en meşhur ve üzerinde çokça tartışma bulunan eseridir. Ayrıca Menârâtü's-Sâirin adlı eserinden başka bilinen az sayıda risaleleri de vardır. Şimdi de onun tüm eserlerini sıralamak istiyoruz:

1. Mîrsâdü'l- İbâd Mine'l - Mebdei ile'l - Me'âd,
2. Menârâtü's- Sâirine İlellâh ve Makamâtü't- Tâirine Billâh,
3. Mennûzât-ı Esedî Der Mezmûrât-ı Dâvûdî,
4. Mî'yâru's- Sıdk,
5. Risaletü't- Tuyûr,
6. Metâli'u'l- İman,
7. Sirâcu'l - Kulûb,
8. Hasretü'l- Mülûk ve Tuhfetü'l- Habîb,
9. Sülûku Erbâbi'n- Ni'am,
10. Bahrü'l- Hakâk ve'l- Me'ânî fi Tefsîri's- Seb'i'l- Mesânî.

III. Bahru'l- Hakâk ve Yazma Nüshaları:

Necmüddîn Dâye'nin yazdığı hacimli tefsirdir. Bu tefsir hakkında çok şeyler yazılmış, değişik isimlerle kaydedilmiş, nüshaları fazla sayılabilecek miktarda çoğaltılmış, dolayısıyla gerçek adının dışında başka adlarla anılır olmuştur. Kütüphane kayıtlarında ve çeşitli tabakat kitaplarında bu eser bazen "et- Te'vîlâtü'n- Necmiyye", bazan "Aynu'l- Hayât" diye adlandırılmışken, Simnânî'nin tekmilesinde eserin bir adının da "et- Tefsîrî'n- Necmi" olduğu belirtilmiştir²³.

Aynı hatalı isimlendirme tefsirin yazarı hakkında da yapılmış, pekçok kaynakta ve yazma nüshalarda eserin yazarının Dâye'nin hocası olan Necmüddîn Kübrâ olduğu ifade edilmiştir.

Bir başka karışıklık da eserin yarım kalan kısmının kimin tarafından yazıldığı noktasında yapılmıştır. Bazı nüshalarda eseri Kübrâ'nın yazdığı, tekmileyi ise Dâye'nin yaptığı belirtilirken, bazı nüshalarda da eseri Dâye'nin yazdığı, eklemeyi ise Simnânî'nin yazdığı ifade edilmektedir.

Tefsiri istinsah edenlerce, eserin baş tarafına yazılan bilgiler, daha sonra gelenleri yanılmıştır. Bu nüshalardaki farklı bilgiler ve en eski nüshanın genellikle bilinemeysi, konuyu daha da karıştırmıştır. Şimdi tefsirin mevcut nüshalarından bazılarını ve karışılığa neden olan ifadeleri zikretmek istiyoruz:

1. Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi 18. Bu nüsha, değişik iki adla hem Kübrâ'ya, hem de Dâye'ye nisbet edilmiştir.

2. Sül. Ktp. Dâmâd İbrahim Paşa 153. Bu nüsha da 'Aynu'l- Hayât adıyla Kübrâ'ya atfedilmiştir.

3. Sül. Ktp. Murad Efendi 12. Bu nüsha Hakâk adıyla Dâye'ye nis-

23 es- Simnânî, Ahmed ibn Muhammed ibn Ahmed ibn Muhammed el- Beyâbankî, Tekmile, Hâlet Efendi No: 18, vr. 564a.

bet edilmiştir.

5. Sül. Ktp. Hacı Mahmut Ef. 31/1,2. Bu nüsha Te'vilât-ı Necmiyye adıyla kart bilgisinde Kübrâ'ya atfedilmiştir.

6. Sül. Ktp. Hamidiyye 83. Bu nüsha 'Aynu'l- Hayât adıyla Dâye'ye, kart bilgisindeyse hocası Kübrâ'ya atfedilmiştir.

7. Sül. Ktp. Ayasofya 179. Bu nüshada da eser farklı iki isimle tesbit edilmiştir.

8. Murad Molla Ktp. 130. Bu nüsha 'Aynu'l- Hayât adıyla Kübrâ'ya nisbet edilmiştir.

9. Sül. Ktp. H. Hayri- H. Abdullah Paşa 180. Bu nüsha da Kübrâ'ya atfedilmiştir.

10. İst. Üni. Ktp. Arapça Yazma Eserler Böl. 1799. Bu nüsha da Kübrâ'ya atfedilmiştir.

11. İst. Üni. Ktp. Arapça Yazma Eserler Böl. 3265. Bu nüsha Bahru'l- Hakâik adıyla Kübrâ'ya atfedilmiştir.

12. Nûruosmaniye Ktp. 236/328. Bu nüsha da 'Aynu'l- Hayat adıyla Kübrâ'ya atfedilmiştir.

13. Sül. Ktp. Hasan Hüsnü Paşa 37. Bu nüsha bu eserin en eski nüshasıdır. Bu nüshada eserin tam adı ve müellifinin Mirsâd adlı eserin de sahibi olduğu vurgulanmıştır ki bütün bu bilgiler isabetlidir.

14. Kahire Dârü'l - Kütübî'l- Mısriyye Nâdide Eserler Böl. 2890 No'daki nüsha, et- Te'vîlâtü'n- Necmiyye adını taşımakta ve beş mikrofilm halinde bulunmaktadır. Müellif hakkında ise bilgi verilmemiştir.

Tesbit edebildiğimiz kadariyle bütün bu nüshalarda hem eser, hem de yazar hakkında farklı bilgilerin verildiği rahatlıkla görülmektedir. Mevcut nüshaların en eskisi olan Sül. Ktp. Hasan Hüsnü Paşa 37 No'daki nüshanın sonunda bu nüshanın 647 yılında müellifin kendi el yazması nüshasından istinsah edilip ona okunduğu ve icazetinin bulunduğu belirtilmektedir.

Bazı kaynak tabakat kitaplarında verilen bilgilere göre, Kübrâ'nın 12 ciltlik bir tefsiri vardır²⁴. Ancak biz bu eseri Türkiye ve Kahire'de bulamadık. Diyanet İşl. Bşk. Ktp. 33 ve 124; Sül. Ktp. Pertev Paşa 20 ve Serez 182 No'da bulunan Osmanlıca eserler bu tefsirin tercümesi olabilirler. Fakat Dâye, tefsirinin mukaddimesinde hocalarıyla ilgili bilgi verirken Kübrâ'dan da söz etmiş, ancak onun böyle bir eserinin olup olmadığına değinmemiştir²⁵. Dönemine kadar yazılan bazı eserler hakkında bilgi vermesine rağmen Kübrâ'dan bahsederken eserinin varlığına işaret etmemesi de böyle bir eserin varlığı hakkında şüpheler doğurmaktadır.

24 Sübkî, a.g.e., V. 12; Zehebî, Siyerü 'Alâmi'n- Nübelâ, XIII. 111-113; Zehebî, el- 'İber fî Ahbârî Men Gaber, V. 74; Kehhâle, a.g.e., II. 34.

25 Dâye, Bahru'l- Hakâik, Hasan Hüsnü Paşa, vr. 4ab.

Bahrü'l- Hakâik tefsiri hakkında bilgi veren Fritz Meier bu konuda şu değerlendirmeyi yapmıştır: Tefsirdeki esas metnin içerisinde 51. sürenin 17-18. ayetine kadar Kübrâ gelmiş, burada vefat etmiş, devamını ise öğrencisi Dâye yazmıştır ve bu çalışması Necm süresinden itibaren bir ciltlik zeyl halinde esere alınmıştır. 51. süreyle 53. süre arasında pek çok kişi tamamladığı için veya istinsah edenlerin ellerinde bir düzen olmadığı için farklı tefsirler meydana gelmiş, bu nedenle Simnâni, yeniden 51. sürenin 17. ayetinden başlayarak bir ek (zeyl) yazmıştır. Neticede Kübrâ'nın yazdığı esas metinle Dâye'nin yaptığı zeyl Bahrü'l- Hakâik ve'l- Me'ânî fi Tefsîri's Seb'i'l- Mesânî adını almıştır²⁶.

Meier'i bu değerlendirmesinde yanıltan nokta, bazı nüshalardaki farklı bilgilerle bütün nüshaları görmemiş olmasıdır. Kaldı ki eser yarım kaldığında ölen şahıs, Dâye'dir; hocası Kübrâ ise Moğol istilasında 618 tarihinde şehid edilmiştir. Eserin, 51. sürede yarım kaldığı iddiası da doğru değildir. Çünkü eser, Necm süresi tefsir edilirken yarım kalmış, dolayısıyla Tûr süresinin sonuna kadar gerçekte herhangi bir kesiklik söz konusu değildir.

Brockelmann da G. I, 440'da Kübrâ'nın eserlerini sayarken tefsirinden söz etmemiş, S. I, 787'deyse 'Aynu'l- Hayât'ı zikir etmiştir. Dâye'nin eserlerini sayarken de Bahrü'l- Hakâik'ın, Kur'an'ın 19. süresine kadarki kısmının tefsiri olduğunu belirtmiş²⁷, bir başka yerde de Bahru'l- Hakâik'ın Fâtiha tefsiri olduğunu ifade etmiştir²⁸.

Bu değerlendirmesinde Brockelmann da yanılmıştır. Çünkü o da Meier'in dediklerinin benzerlerini söylemiş, ilaveten bir de tefsirin, 19. süreye kadar bir tefsir olduğunu söylemiştir ki bu da hatalıdır. Görebildiği nüsha belki de bu sureye kadar olabilir, ancak eser, onun söylediği boyuttan daha büyüktür. Ayrıca eserin Fâtiha tefsiri olduğunu söylemesi de aynı nedene bağlı olabilir.

Zehebî, bu tefsiri et- Te'vilâtü'n- Necmiyye adıyla Dâye ve Simânî'ye nisbet etmiştir²⁹. Zehebî'nin bahsettiği bu eseri biz Kahire'de bulduk. Aynı kütüphanede bulunan, fakat Kübrâ'ya nisbet edilen iki eserle Ezher Kütüp-hanesinde bulunan ve yine Kübrâ'ya nisbet edilen Fatiha tefsiri hakkında Zehebî bilgi vermemiştir. Halbuki tüm bu eserler, Bahru'l- Hakâik'ın birer özeti durumundadırlar.

Ömer Nasühi Bilmen, Te'vilat-ı Necmiyyeyi Kübrâ'ya atfederken, ayrıca 12 ciltlik bir başka tefsirinin daha bulunduğunu belirtmiştir³⁰. Ese-

26 Meier, Von Fritz, Stambuler Handschriften Dreier Persischer Mystiker: 'Ain al- Qudât al- Hamadânî, Nağm ad- Dîn al- Kubrâ, Nağm ad- Dîn ad- Dâja, Der Islam, Berlin, 1937, XXIV. s. 10-15.

27 Brockelmann, S. I. 804.

28 Brockelmann, S. I. 448.

29 Zehebî, et- Tefsir ve'l- Mufessirün, II. 393- 394.

30 Bilmen, Ömer Nasühi, Büyük Tefsir Tarihi, İstanbul, 1974, II. 498.

rinin fihristinde ise Bahrû'l-Hakâik adlı eseri Dâye'ye, 'Aynu'l- Hayat' Necmüddîn Râzî'ye atfederek ikincisinin Murat Molla Küt.'nde bulunduğunu ifade etmiştir ki 131 numaradaki bu eser katalogda Kübrâ'ya nisbet edilmiştir. Dolayısıyla Bilmen'in, Râzî nisbesiyle Kübrâ'yı kastettiği açıktır. Oysa bu nisbe Dâye için kullanılmaktadır. Açıkça görüleceği üzere Bilmen de Dâye'nin eserini Kübrâ'ya atfederek mevcut karışıklığı tekrarlamıştır.

Kâtib Çelebi, 'Aynu'l- Hayât'ı Kübrâ'ya³¹, Bahrû'l-Hakâik'ı Dâye'ye nisbet etmiştir³². Çelebi bu konularda ayrıntılı bilgi vermediği için Kübrâ'ya nisbet ettiği 'Aynü'l- Hayât'ın Bahrû'l- Hakâik'la aynı olup olmadığı konusunda bir netlik yoktur.

Dâye'nin eserleri hakkında değişik yerlerde bilgi veren Prof. Hâmit Algar, bu esere öncelikle Kübrâ'nın başladığını, Bakara süresinden Necm'e kadar Dâye'nin tamamladığını, kalan kısmı ise Simnâ'nın bitirdiğini belirtmiştir³³.

Algar'ın bu değerlendirmesi, TDV İslam Ansiklopedisine yazdığı Bahrû'l- Hakâik maddesindeki bilgilerle çelişmektedir. Çünkü burada eserin değişik isimlerine rağmen Dâye'ye ait olduğunu belirtmiş, Kübrâ'nın herhangi bir katkısından söz etmemiştir³⁴. Algar'ın bu son değerlendirmesi kanaatimize göre daha isabetlidir. Çünkü bu eserin, sadece Fa-tiha tefsirini içeren bölümü ayrı olarak da kütüphanelerde mevcuttur.

Bütün bu değerlendirmeler ışığında özellikle kütüphane kataloglarında ve tabakat kitaplarındaki karışıklığın nedeninin, ilk nüshanın genellikle bilinemeyişi ve yazma nüshaların müstensihlerinin verdiği farklı bilgilerde toplandığı anlaşılmaktadır.

İster Kübrâ'ya, ister Dâye'ye atfedilsin, tefsirin mevcut nüshaları Sül. Ktp. H. Hüsnü Ps. 37 No'daki nüshanın işâfî manalarıyla karşılaştırıldığında bu nüshaların eserle aynı ifadeleri taşıdığı görülecektir.

Eserin yarım kalmışlığı meselesine gelince; bu konuda nüshalarda birlik yoktur. En eski nüsha olan H. Hüsnü Ps. 37' deki eser, Kur'an'ın sadece ilk iki cüzünü ihtiva ettiği ve geri kalan cüzlere ulaşamadığımızdan dolayı sağlıklı değerlendirme yapma imkanından yoksunuz. Mevcut nüshaların bazısına göre tefsir, Zâriyat süresi 18. ayette³⁵ bazısına göre bu sürenin so-

31 Kâtib Çelebi, Keşfu'z- Zunûn, İstanbul, 1971, II. 1181.

32 Kâtib Çelebi, a.g.e., I. 224.

33 Algar, Hamid, "Nadim al- Dîn Râzî" The Encyclopedia of Islam, New York, 1993, VII, 871.

34 Algar, "Bahrû'l- Hakâik ve'l- Me'âni", T.D.V. İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1991, IV. 515.

35 Zâriyat süresi 18. ayette biten nüshalar için bkz: Bayezid Ktp. Nadide Es. Böl. No: 532; 536; Sül. Ktp. Hâmidîyye 83; Hâlet Efendi, 18; Dâmâd İbrahim Pş. 153; H. Mahmud Ef. 31/2; Şehid Ali Pş. 92 ve Kılıç Ali Pş. 92 No'daki nüshalar.

nunda³⁶; bazısına göre Tûr süresinin sonunda³⁷ bazısına göre de Necm süresinin sekizinci ayetinde³⁸ yanm kalmış, daha sonra Simnâni tarafından tamamlanmıştır.

Sül. Ktp. Fatih 232'deki nüsha, Necm süresinin sekizinci ayetine kadar, kesintisiz bir şekilde devam etmiştir ki bizim kanaatimize göre de en doğru ihtimal budur. Çünkü Simnâni, Dâye'nin, Necm süresine başladıktan sonra vefat ettiğini ifade etmiştir.

Fatih 233'deki nüshada Zâriyât süresinin 17-18. ayetinde herhangi bir kesiklik olmamasıyla birlikte 232'deki nüshayla Necm süresinin baş kısmına kadar aynılık arzietmekte, geri kalan kısımlarda farklılık göstermektedir.

Üsküdar Hacı Selim Ağa Küt. 71; İst. Üni. Ktp. Yaz. Böl. 3265; 576 ve 1799; Nûruosmaniye 236/328; Hacı Beşir Ağa 58; Turhan H. Vâlide 14; Topkapı Müz. Ktp. Yazma Ese. Böl. A.92; Halet Ef, 18; Sül. Ktp. Cârullah 233; Dâru'l- Mesnef 46; Bayezid Ktp. Yaz. Böl. 531 ve Kayseri Râşid Ef. Ktp. 545 No'daki nüshalar, Tûr süresinin sonuna kadar herhangi bir kesintinin olmadığı fikrimizi desteklemektedir.

Şimdi de eserin nerede yarım kaldığı ve Simnâni'nin, neden böyle bir tekmileye ihtiyaç duyduğuna değinmek istiyoruz:

Simnâni, Kamer süresinin altıncı ayetini tefsir ettikten sonra şu bilgileri vermiştir:

"... Allah'ın tevfikine ermiş şeyh Necmüddîn Dâye el- Esedî (Allah sa'yini meşkûr etsin), Kuran'ın başından ve'n-Necmi süresine kadar bir tefsir yazmıştır. Necm süresine gelince "Ve'n- Necmi'ye başlayıp onu tamamlamam için Allah'ın bana izin vermesi acâiptir" demiş ve ve'n-Necmi'ye başlayınca hastalanıp parlak yıldızı beşeriyet arzından, tanrılık göğüne çıkmıştır. Onu et- Tefsîrû'n-Necmî adlı tefsirini tamamlamayı Allah bana ihlam etti³⁹..."

Simnâni'nin verdiği bu bilgilerden, Dâye'nin, Necm süresinin tefsirine başladıktan sonra vefat ettiğini anlamaktayız. Elimizdeki nüshalardan sadece Fatih 232'deki nüsha ile İst. Üni. Ktp. Yaz. Böl. 3265 No'daki nüsha, Necm süresinin sekizinci ayetinde sona ermektedir. İstinsah tarihi belli olmayan, ancak yazısı çok eskiyi andıran Fatih 232'deki nüshayla Hicrî 739'da istinsah edilen diğer nüsha, Simnâni'nin

36 Zâriyât süresinin sonunda biten nüsha için bkz: Sül. Ktp. Cârullah 233 No'daki nüsha.

37 Tûr süresinin sonunda biten nüshalar için bkz: Üsküdar Hacı Selim Ağa Ktp. 71; Nûruosmâniye 236/328; Topkapı Müzesi Ktp. Yazma Es. Böl. 1799; Bayezid Ktp. Nâdide Es. Bl. 531; Sül. Ktp. H. Beşir Ağa 58; Turhan H. Vâlide 14; Dâru'l- Mesnef 46 No'daki nüshalar.

38 Bu nüshalar için bkz: Sül. Ktp. Fâtih 232 ve İst. Üni. Ktp. Yazma Es. Böl. 3265 No'daki nüshalar.

39. Ateş, Üç Mufessir Bir Tefsir A. Ü. İ. D. sayı. XVIII s. 96-97.

verdiği bilgiler doğrultusundadır.

Artık, Bahru'l- Hakâik'in, Necm süresinin ilk ayetlerinde yarım kaldığı ve Simnânî'nin ona bir zeyl yazdığında şüphe yoktur. Ancak elimizdeki nüshaların tamamı, aynı tekmileye değil, farklı tekmilelere sahiptirler. Buradan hareketle tefsire farklı tekmilelerin yazıldığı, ya da müsten-sihlerin esere değişik tekmileler ilave ettikleri sonucuna varabiliriz. Zaten istinsah tarihi, diğerlerine göre daha sonra olan bazı nüshalarda farklı tekmilelere şahid olmaktadır⁴⁰.

IV. Tefsirindeki Metodu:

Dâye'nin, tefsirinde izlediği metod hakkında görüş bildirmek için tefsirinin orijinaline ulaşmak gerekir. Bu nüshayı elde edemediğimiz için mevcut nüshalardan tarih bakımından ona en yakın nüshayı, yani, 647'de yazılan ve Hasan Hüsnü Paşa 37 No'da bulunan nüshayı esas aldık. Tefsirin en eski nüshası olan bu eser, genellikle bilinmediği için bu tefsire sadece, işârî tefsir nazariyle bakılmış, tefsir tarihiyle ilgili bilgi verenler onu işârî tefsirler kategorisinde ele almışlardır. Halbuki Dâye'nin bu eserinde ağırlıklı olarak takib ettiği metod bir rivayet tefsirini andırmakta, oldukça geniş yer tutan bu ifadelerinden sonra işârî manalara yönelmektedir. Zaten tefsirin mukaddimesinde bu eseri yazma nedeninden bahsederken, yazacağı bu eserin, Kur'an'ın zâhir ve bâtın ilimlerini içereceğini, çünkü Kur'an'ın hem zâhir, hem de bâtının bulunduğunu belirtmiştir⁴¹.

Özellikle, Sa'lebî'nin tefsirine çok sık müracaat ettiğini belirtmesi⁴², eserde zâhirî yönün ihmal edilemeyecek düzeyde olduğunu ispatıdır. Çünkü Sa'lebî, rivayete çok önem veren, nahiv ve fıkha dair izahlarda bulunan, eserlerinde İsrailiyyata rastlanabilen bir müfessir olarak bilinmektedir⁴³. Eserlerine sıkça başvurduğunu söylediği Vâhidî de, tefsirde otorite olan, hadis ve fıkıh bilgisiyle meşhur, Arapça ve lügat bilgisi geniş olan, et- Tefsîrû'l- Basît, et- Tefsîrû' - Vasît ve et- Tefsîrû'l- Vecîz adlarıyla üç tefsir ve Esbab-ı Nüzûl gibi eserleri bulunan bir bilgindir⁴⁴. Dâye'nin, özellikle bu iki âlimin eserlerine sıkça başvurduğunu söylemesi ve tefsirinde bunu uygulaması, Bahru'l- Hakâik'in işârî tefsir özelliğinin yanında rivayet yönünün de gözardı edilmemesi gerektiğini göstermektedir.

Dâye'nin tefsiri, rivayetler yönünden oldukça zengindir. Herhangi bir ayeti tefsir ederken öncelikle ayeti veya ayetleri yazmış, ardından

40. Örnek için bkz: Hacı Beşir Ağa 58; Fâtiḥ 233;...

41 Dâye, Bahru'l- Hakâik, Hasan Hüsnü Paşa, vr. 8b.

42 Dâye, Bahru'l- Hakâik, Hasan Hüsnü Paşa, vr. 10b.

43 Cerrahoğlu, İsmail, Tefsir Tarihi, Ankara, 1988, II. 178-186; Zehebî, et- Tefsir ve'l- Müfessirûn, I. 227; Ateş, İşârî Tefsir Okulu, Ankara, 1974, s. 95- 97.

44 Sübkî, a.g.e., III, 289- 290.

ayetlerdeki kelime bilgisi ve gramer incelikleri üzerinde durmuş, gerektiğinde şiirle istişhad etmiş, ayetlerin tefsirinde nüzûl sebebi ve nüzûl yerleri hakkında bilgi vermiş, başka ayet ve hadislerle meseleyi delillendirmiş, önceki alimlerden bolca nakiller yapmış, özellikle hadis nakillerinde genellikle isnad zinciri vermiş, bazen bunu terketmiş, zaman zaman hadislerin ve râvîlerin sihhat durumlarıyla ilgili fikir beyan etmiş, hadis kaynağı olarak genellikle Müslim'i tercih etmiş, ayetler arasındaki bağı belirtmek için önceki ayetin sonrakiyle olan mana birliği ya da ilgisini belirtmiştir.

Süre başlarında, önce süre adını vermiş, ardından sürenin Mekki ya da Medeni oluşunu belirtmiş, süredeki ayet, kelime ve harf sayısı hakkında da bilgiler vermiştir.

Necmüddîn Dâye, tefsirinde ayetleri izah ederken, kelime tahlilleri, cümle yapıları, gramer incelikleri, fikhî meselelerde ayrıntı vermesi, zaman zaman bazı görüşleri tenkid edip kendi görüşünü belirtmesi gibi usuller takip ederek bir dirâyet metodu örneği de sergilemiştir.

Ayrıca tefsirinin büyük bir bölümünü ayırdığı işârî manalar açısından bakıldığında ise tamamen bir işârî tefsir görünümünü vermektedir.

V. Tasavvufî Yönden Dâye Tefsiri:

Eserde tüm ayetlere işârî manalar verilmiştir. Kıssa ve ahkâm ayetlerine, zâhirî manalar verildikten sonra işârî manalara geçilmiştir. Dâye'nin yaptığı yorumlar, bilinen tasavvufî yorumlardan oluşmaktadır. Öncekilerin söylediklerini daha anlaşılır ve sade bir şekilde özetlemiştir denebilir.

Bir metod olarak Dâye, konuları bölümlere ayırarak izah etmeyi tercih ettiği için genellikle her meselede avam, havâss ve havâssu'l-havâss diye üç gurup insan hakkında meseleyi açıklamaya çalışmıştır. Ona göre en olgun insan da bu itibarla havâssu'l-havâss ehlinden olan kimsedir.

a) **Zâhirî - Bâtınî İlim:** Kur'an-ı Kerim'in hem zâhirî, hem de bâtınî yönü bulunduğu için mevhibe ehli olanların verdikleri manaları zâhir ehli kabûl etmeli, gösterdikleri yolda yürümelidirler.

b) **Rûh ve Nefs:** Rûh ve nefis, insanın iki farklı yönünü oluştururlar. Beş duyuyla hissedilen bu âlemde yaşayan her fert, tüm cesedi kaplayan ve devamlı olarak kötülüğü emreden nefsi bu duygularından arındırmalı, en yüksek rûh makamlarına erişmelidir. Çünkü, nefsin emrettiği her kötülüğün karşısında onu etkisizleştirecek karşıt bir güç vardır. Hidâyet Allah (cc)'tan, sapıklık ise nefistendir. Her kötülüğün anası olan nefis, kendi başına terkedilince Hakk'ı bulamaz, doğruyu bulmak için mutlak surette Allah(cc)'ın yardımına muhtaçtır. Bu bağlamda sadece akıl, riyâzat ve mücâhede ile kurtuluşa erme iddiasında bulunan fi-

lozof, brahman ve ruhbanlar yanılığın içerisinde.

c) Antropomorfizm: Müfessirimiz, Kur'an'ı yorumlarken antropomorfizmden de yararlanmış. İnsanı küçük âlem, âlemi büyük insan sayan anlayışı gereği, kainattaki tüm varlıkları hep bir bütünüň âhenkli parçaları olarak görmüş, ayetlerle diğeri varlıklar arasında çeşitli benzetmeler yapmıştır.

d) Zikir: Mutassavvıflara göre zikir, Allah(cc)'ı anmaktır. Dâye'ye göre de zikir, zikredeni zikredilene ulaştırır. Hatta zikredeni zikredilen, zikredilene de zikreden hâline getirir, neticede zikir, zikredilen ve zikreden tek olur. Bu izah, müfessirimizdeki vahdet-i vücûd anlayışının bir göstergesidir.

e) Kader ve Kaza: Kader ve kaza konusunda da tam bir ehl-i sünnet çizgisinde olan Dâye, zaman zaman cebriyeye yakın olan düşüncelerinin hangi noktalarda onlardan farklı olduğu konusunda ayrıntıya girmemiştir.

f) Dine Bakışı: Dine bakışı, yani şeriatın yaşanmasıyla ilgili herhangi bir tereddüd taşımayan müfessirimiz, bu yaklaşımı nedeniyle eserini hem zâhir, hem de bâtın manaları içeren bir nitelikte kaleme almıştır. Çünkü ona göre şeriatın yaşanması gerçek kulluktur. Dolayısıyla şeriatın reddettiği her hakikat aslında zındıklıktır.

g) Fenâ Anlayışı: Mutassavvıflara göre kul ezelf iradenin çizdiği hayat yolunu kul takib etmek zorundadır. Yani kulun iradesi küllî iradeye göre âtıldır. Fenâ anlayışında da Dâye'ye göre Allah(cc) 'tan başka herşey boştur. Kul, önce Allah(cc)'ta yok olmalı, ardından O'nunla bâkî olmalıdır. Bu nedenle kul, yaptığı ibadetlerden dâhî zevk almayacak duruma gelmelidir. Çünkü böyle bir zevk de egonun varlığına hizmet eder korkusuyla kul, ibadetten zevk almayı tamamen terk etmelidir. Zaten tevhidin son noktası olan vahdet mertebesi de Dâye'ye göre fenâ anlayışının temelini oluşturmuştur.

h) Alem- İnsan ilişkisi: Hz. Peygamber'i ilk yaratık olarak düşünen müfessirimiz, zaman zaman zorlama te'viller de yapmıştır. Meselâ "ümmî sıfatı" nedeniyle onu varlıkların anası saymıştır. Aynı düşünceyle Allah (cc)'ın sıfatlarını bazan Nebî (sav)'ye de isnad ederek bizce anlaşılması güç bir tutum izlemiştir. Alem ağacı olarak kabul ettiği tüm varlıkların zirvesinde Hz. Peygamber'i görmüş, diğeri tüm yaratıkların onun aşağısında kabul etmiştir.

Görülüyor ki Necmuddîn Dâye, tefsirinde tasavvufun çeşitli sorunlarını gayet vecîz bir üslûb ile ifade etmiştir. Ana dili Arapça olmamasına rağmen eserlerini biri hariç Arapça yazmış ve kullandığı ifadeler bu dildeki maharetini ortaya koymuştur.

Anadolu'nun bir kültür merkezi olduğu Selçuklu döneminde Kayseri'de bulunmakla İslâm âlemine olduğu kadar Türk- İslâm kültürüne de

büyük katkı sağlamış, menkıbelerin belirttiği üzere Sadreddin Konevî ve Mevlânâ Celâluddîn-i Rûmî gibi büyük filozof mutasavvıflarla sohbet edip fikir alış- verişinde bulunmuş, sadece pratik bir mutasavvıf olarak değil, mana âleminin derinliklerinde gezen, çevresine ve daha sonraki nesillere ışık sunan filozof bir mutasavvıf olmuştur.